

صلوة الوسطی

علی اکبر شایسته نژاد^۱

چکیده:

برای "صلوه وسطی" در آیه ۲۳۸ سوره بقره، مصادیق متعددی بیان شده است. با توجه به اینکه اقامه نماز، مراقبت و حفاظت از حدود و حریم، اهمیت و فضیلت آن در آیات فراوانی از قرآن آمده است، افزونی "صلوه الوسطی" در این آیه را نمی توان حمل بر این امور کرد. در این مقاله پس از بررسی و نقد چند نظریه نشان داده ایم که تأکید بر "صلوه الوسطی" در آیه مذکور؛ اولاً- بیان کننده برتری و امتیاز آن نماز نسبت به سایر نمازها و حاکی از عنایت ویژه نسبت به آن است. ثانیاً- نماز مذکور، از نمازهای واجب است. ثالثاً- تطبیق آن بر "نماز صبح"، دارای دلایل و قرائن قابل قبولی است. زیرا آنچه به عنوان فضیلت نماز ظهر و عصر، بیان شده، اموری جانبی و بیرونی است. ولی عوامل فضیلت نماز صبح، امور ذاتی و درونی است. بنابر این می توان نماز صبح را مصداق "صلوه الوسطی" دانست.

واژگان کلیدی:

صلوات، صلوه الوسطی، فضیلت ذاتی نماز، فضیلت جانبی نماز، نماز صبح

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی

۱- طرح مسأله

قرآن کتاب وحی الهی است، که به واسطه فضل خداوند حکیم و عادل توسط پیامبر عظیم الشان اسلام بر امت اسلام که آن را "امت وسط" خوانده، نازل شده تا زمینه های رشد و تعالی و کمال انسان های مؤمن و متقی را فراهم آورد. از نشانه های اعجاز قرآن کریم، تدبیری حکیمانه و نظم جاودانه عبارات و کلمات آن است. حتی هر یک از واژه های به ظاهر مترادف، نیز در منظومه لطیف الهی، جایگاه ویژه ای دارند و هرگز نمی توانند جایگزین یکدیگر شوند.

از این رو تأمل بر مفاهیم کلمات و تحقیق در جایگاه آن، علاوه بر آنکه ما را به عظمت و شکوه قرآن کریم رهنمون می سازد، زمینه بهره گیری بهتر و دقیق تر از این چشمه سار هدایت را به روی ما می گشاید.

درنگ در آیه شریفه «حَافِظُوا عَلَی الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ» (بقره/۲۳۸): در انجام همه نمازها و (به خصوص) نماز وسطی [= نماز ظهر] کوشا باشید! و از روی خضوع و اطاعت، برای خدا به پا خیزید!؛ و اندیشه در مفهوم آن، برای دریافت مصداق واقعی "صلوه الوسطی" که پس از عبارت "حَافِظُوا عَلَی الصَّلَوَاتِ" آمده است، روزنه ای به سوی این اقیانوس بی کرانه است. هدف این مقاله نقد و بررسی نکات ارزنده ای است که دانشمندان و مفسران، در این باره بیان کرده اند. و ارائه ایده ای نو برای این مفهوم قرآنی، در پرتو آیات قرآن و احادیث می باشد.

۲- فرضیه تحقیق:

مدعا آن است که ذکر "الصلوه الوسطی" پس از "حافظوا علی الصلوات"، نشان دهنده ی تأکید بر یکی از نمازها که نیازمند مراقبت بیشتر و دارای برتری ارزش افزون تر است، می باشد. و یافتن مصداق اتم و اکمل آن، می تواند ما را در بهره گیری بیشتر از امتیازات معنوی آن یاری دهد. در قرآن کریم هیچ نشانه ای برای دریافت مصداق این نماز وجود ندارد، پس باید با استفاده از ثقل اصغر یعنی روایات اهل بیت و تفکر خویش، برای جستجوی حقیقت بهره بگیریم. اندیشمندان شیعه و اهل سنت، مصادیق متعددی برای آن

برشمرده اند. در این میان بر نماز ظهر، نماز عصر تأکید بیشتری شده است. به نماز صبح نیز اشاره شده است. از آنجا که روایات وارده در تبیین نماز ظهر و عصر همراه با علل بیرونی است، با توجه به شواهد و قرائن عقلی می توان نماز صبح را که دارای امتیازات درونی و ذاتی است، مصداق برتر "صلوة الوسطی" شمرد.

۳- پرسش تحقیق:

منظور از "صلوة وسطی" کدام نماز است. چرا به شکل جداگانه مطرح شده و امتیاز آن در چیست؟

۴- پیشینه بحث:

غالب مفسرین به اجمال درباره «صلوة الوسطی» بحث کرده اند و به نقل روایات مربوط به تبیین آن، بسنده کرده و به تحلیل و بررسی آن نپرداخته اند. بر اساس متون روایی غالب مفسران شیعه، "نماز ظهر" و بیشتر مفسران اهل سنت، "نماز عصر" را از مصادیق آن دانسته اند. فخر رازی، برای برتری هر یک از نمازهای پنجگانه دلایلی ذکر کرده است. (نک: فخر رازی: ۱۴۲۰، ۴۸۲/۶-۴۸۸) که غالب آنها خدشه پذیر است. از آنجا که تا کنون اثر مستقلی در تحلیل این موضوع نگاشته نشده است، نگارنده به بررسی آن پرداخته است.

۵- روش تحقیق:

این مقاله به روش مطالعه توصیفی کتابخانه ای و بر اساس تحلیل محتوای کتب تفسیر و حدیث، نگاشته شده است.

۶- مصادیق «صلوة الوسطی»:

از این آیه چنین استنباط می شود که خداوند بزرگ، در بین نمازهای پنجگانه ما را به دقت و توجه بیشتر نسبت به یکی از نمازها که دارای اسرار پیچیده تر و آثار افرون تر است، فرا می خواند. "[احتمالاً] مسلمانان در زمان رسول خدا (ص)، مقصود خداوند از این

نماز را می دانسته اند، ولی به مرور زمان [و به دلیل عدم ثبت بسیاری از احادیث و ...]، احتمالات قوت گرفته و بیست و اندی قول درباره آن بیان شد. " (ابن عاشور ۱۴۲۰: ۴۴۳/۲) در قرآن کریم، هیچ توضیحی که بتوان مصداق واقعی و دقیق این آیه را به دست آورد، وجود ندارد. مفسران با استناد به روایات و بنا به ذائقه و بینش خود، مصداقی را برای آن بیان کرده اند. برخی از مهم ترین مصداقی آن عبارتند از:

۶-۱- **نماز ظهر:** برخی از مفسرین شیعه و اهل سنت، نماز ظهر را، مصداق «صلوه الوسطی» دانسته اند. تفسیر مجمع البیان می نویسد: از "زید بن ثابت"، "ابن عمر"، "ابی سعید خدری"، "اسامه"، "عایشه" و ... نقل شده که منظور از "صلوه الوسطی" در روز جمعه، نماز جمعه و در سایر روزها نماز ظهر است. (طبرسی ۱۴۰۳: ۵۹۹/۲؛ ابن کثیر ۱۴۱۹: ۲۹۷/۱؛ طباطبایی ۱۳۷۳: ۳۹۱/۲؛ نک: شوکانی ۱۴۱۳: ۲۵۶/۱؛ ثقفی ۱۳۷۶: ۳۸۳/۱؛ کاشانی ۱۳۴۶، ۱۱۹/۱)

برخی از عللی که برای اهمیت نماز ظهر بیان شده است، عبارتند از: ۱- در زمان نماز ظهر، مردم سرگرم تجارت می شوند و فضیلت آن باز می ماند. از اسامه بن زید نقل شده است که: رسول خدا (ص)، در "هجیر" مشغول نماز ظهر بود و به جز یک صف یا دو صف با او نبودند، مردم مشغول گفتگو و معامله بودند. به همین جهت، این آیه نازل شد. (ابن کثیر ۱۴۱۹: ۲۹۷/۱؛ طباطبایی ۱۳۷۳: ۳۹۱/۲؛ نک: شوکانی ۱۴۱۳: ۲۵۶/۱). ۲- چون زمان اقامه نماز ظهر، میانه روز است، به دلیل گرمای هوا، مردم برای ادای آن دچار گرما و ضعف می شوند، پس اقامه ی آن افضلیت دارد. گرمای هوا، بهانه ای بود که منافقین در نماز جماعت شرکت نکنند. (مکارم ۱۳۷۶: ۲۰۵/۲). ۳- اولین نمازی که پیامبر اسلام (ص)، اقامه کرد، نماز ظهر بود، از این رو دارای فضیلت و برتری است. در روایتی از امام علی (ع) و امام باقر (ع) به این مطلب اشاره شده است. (کلینی ۱۳۷۱: ۲۷۱/۲؛ صدوق ۱۴۰۴: ۱۹۵/۱؛ بلاغی - : ۲۱۶/۱؛ طوسی ۱۳۶۵: ۲۴۱/۲)

۶-۲- **نماز عصر:** برخی از مفسران، نماز عصر را مصداق «صلوه الوسطی» خوانده اند. (صنعانی ۱۴۱۰: ۳۸۶/۲؛ مقاتل ۱۴۲۳: ۲۰۱/۱؛ العمادی ۱۴۱۱: ۲۳۵/۱؛ زرکشی ۱۴۲۱:

۲۱۵/۱؛ طبری ۱۴۱۵: ۷۵۰/۲)

برخی از عللی که نماز عصر را برتر شمرده اند، عبارتند از: ۱- صنعانی گفته است: این نماز حد وسط نماز های پنج گانه است، زیرا نماز صبح و ظهر قبل از آن و نماز مغرب و عشاء، بعد از آن اقامه می شوند. ۲- چون زمان اقامه نماز عصر پس از قیلوله^۱ است، [ممکن است خواب بر او غلبه کند و این نماز] از نماز گزار فوت شود. (سید قطب: ۱۴۰۰، ۲۵۸/۱). ۳- هنگام عصر انسان از کار و تلاش، فراغت می یابد و به آرامش بیشتر دسترسی دارد. [نماز را با دقت و توجه بیشتری اقامه می کند] و از خدا می خواهد که در خدمت به خودش، عیال، اهل و وطن توفیق یابد، برتری این نماز در آن است که مردم در آن زمان مشغول تجارت و محاسبه در آمد روزانه خود هستند و در آن زمان فرشتگان روز و شب، اجتماع می کنند. (نک: مراغی ۱۴۱۸: ۲۰۰/۲) ۳- پیامبر (ص) در پاسخ برخی سؤال های یهود فرمود: وقت نماز عصر، زمانی است که آدم از درخت ممنوعه خورد و خداوند او را از بهشت بیرون کرد. از این رو خداوند به ذریه او دستور داد، تا روز قیامت این نماز را بگذارند و آن را برای امت من اختیار کرد. این نماز از دوست داشتنی ترین نمازها نزد خداوند است و به من توصیه کرد که آن را در میان نمازها، حفظ کنم^۲. (عروسی هویزی ۱۴۱۵: ۲۳۸/۱، قمی مشهدی ۱۳۶۸: ۵۶۹/۱) و نیز فرمود: نماز عصر، نمازی است که سلیمان بن داود از آن باز ماند.

۶-۳ - نماز مغرب: برخی از مفسران، نماز مغرب را مصداق "صلوة الوسطی" شمرده اند. (جصاص ۱۴۰۵: ۵۶/۲؛ طیب ۱۳۷۸: ۴۸۶/۲؛ نحاس ۱۴۱۲: ۱۱۹/۱؛ ابن عاشور ۱۴۲۰: ۴۷۷/۲). درباره علل برتری نماز مغرب گفته اند: ۱- برترین نمازها نزد خداوند نماز مغرب

۱- در زمان قیلوله هم اختلاف است و برخی آن را قبل از نماز ظهر می دانند.
 ۲- فی کتاب علل الشرائع باسناده الی الحسن بن عبد الله عن أبائه عن جده الحسن بن علی بن ابی طالب علیهم السلام عن النبی صلی الله علیه و آله و سلم حدیث طویل یقول فیه: و قد سأله بعض الیهود عن مسائل: و أما صلوة العصر فهی الساعه التي أكل آدم فیها من الشجرة فأخرجه الله من الجنة فأمر الله عزوجل ذریته بهذه الصلوة الی یوم القیامة. و اختارها لامتی، فهی من أحب الصلوات الی الله عز و جل، و أوصانی ان احفظها من بین الصلوات.

است. زیرا خداوند آن را برای مسافر و مقیم، یکسان قرار داده و به وسیله آن [نماز مغرب]، نماز شب باز و نماز روز بسته می شود. (طبرسی ۱۴۰۳: ۵۹۹/۲). ۲- بیشترین عدد فرایض چهار رکعت و کمترین آن، دو رکعت است و نماز مغرب ما بین اقل و اکثر واقع شده است. و می توان گفت که میان دو نماز اخفائیه^۱ [ظهر و عصر] و دو نماز جهریه [عشاء و صبح] قرار گرفته است. (کاشانی ۱۳۴۶: ۴۵/۲)، و نیز گفته اند: اهمیت نماز مغرب در آن است که وقت آن در میان روز و شب بوده و نخستین ساعت فراغت از مشاغل مادی و از تحصیل وسائل زندگی دنیوی است و در این ساعت می باید با کمال خلوص و توجه و خشوع اقبال به طاعت و عبادت و عرض بندگی کند (مصطفوی ۱۳۶۰: ۲۳۱/۳). ۳- عایشه روایت کرده است: برترین نماز نزد خداوند، نماز مغرب است و کسی که پس از آن دو رکعت نماز به جا آورد، خداوند در بهشت برای او قصری بنا کند و اگر پس از آن چهار رکعت نماز بگذارد، خداوند گناهان بیست سال (یا چهل سال) او را می آمرزد. (قرطبی ۱۴۰۸: ۲۱۰/۳) و نیز گفته اند: ذکر "صلوه الوسطی" بعد از "حافظوا علی الصلوات"، راهنما و دستوری بر محافظت ادای نماز در حد وسط است. یعنی نماز نباید طولانی و ملال آور باشد و نباید به قدری کوتاه شود که در آن خللی ایجاد کند. بلکه حد وسط میان بلندی و کوتاهی باشد. (قاسمی - ۲۸۴/۲)

۱- نماز هایی که حمد و سوره آن، به آرامی خوانده می شوند در مقابل نماز های جهریه که حمد و سوره، با صدای بلند قرائت می شود.

۲- آقای مصطفوی همین عبارات را در تحقیق در کلمات نیز آورده است: المراد من الصلاة الوسطی صلاة المغرب: ۱- فان وقتها اول الليل، و هو احسن زمان یتهیؤ الإنسان بعد المشاغل النهاریه الدنیویة و الأعمال التجاریة و المجاهدات اللازمة، أن یتوجه الی وظائف الهیة، و أن یتفرغ للطاعة و العبودیة الخالصة، و أن یدعو الله تعالی خاضعا متذکرا خاشعا فی سعة وقت و فراغ قلب. - و الصلوات فی الآیة الکریمة مطلقه تشمل الفرائض و النوافل، و علی هذا عبر بالمحافظة، و اما کون صلاة المغرب وسطی: فان کلاً من الطرفين النهاریه و اللیلیة أربع و عشرون صلاة، و صلاة المغرب واقعة فی وسطهما، و صلاة الصبح من الصلوات اللیلیة عرفا. فتكون صلاة الظهرین مع نوافلهما أربعاً و عشرين. و نافله المغرب الواقعة بعدها و صلاة العشاء و نافلتها جالساً و صلاة اللیل و صلاة الصبح و نافلتها أيضاً أربعاً و عشرين (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۳/ ۱۰۲)

۶-۴ - نماز عشا: عده ای از مفسرین، نماز عشا را مصداق « صلوه الوسطی » شمرده اند. (طیب ۱۳۷۸: ۴۸۶/۲؛ نحاس: ۱۱۹/۱؛ مکارم: ۸۸/۷؛ زرکشی ۱۴۱۲: ۱۹۹/۲). درباره علل برتری نماز صبح فرموده اند: ۱- پیامبر (ص) فرمود: کسی که نماز عشاء را به جماعت بخواند، [پاداش او] همانند نصف پاداش اقامه نماز شب است (طبرسی ۱۴۰۳: ۵۹۹/۱). ۲- در بین دو نماز [مغرب و صبح] است که قصر نمی شود. و دشوارترین نماز بر منافقین بود. (ابن عاشور ۱۴۲۰: ۴۴۴/۲)

۶-۵ - نماز فجر: برخی از مفسرین نماز صبح را مصداق « صلوه الوسطی » خوانده اند. (شافعی -، ۵۳/۱؛ طیب ۱۳۷۸: ۴۸۶/۲؛ مکارم ۱۴۲۱: ۸۸/۷؛ بیضاوی ۱۴۱۸: ۱۴۷/۱). درباره علل برتری نماز صبح گفته اند: ۱- نماز صبح، بین دو نماز شب [مغرب و عشا] و دو نماز روز [ظهر و عصر] و میان تاریکی و روشنایی واقع شده و با نماز دیگری با آن جمع نمی شود و مستقل است.

۲- خداوند در قرآن کریم به نماز صبح اشاره کرده و فرموده است: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا» (إسراء: ۷۸) از هنگام زوال خورشید تا آنگاه که تاریکی شب فرا می رسد نماز را بر پای دار و نیز نماز صبحگاه را همگان حاضر شوند. بر آن دلالت می کند. (طبرسی ۱۴۰۳: ۶۰۰/۲، کاشانی ۱۳۴۶: ۴۵/۲) و گفته اند: خداوند برای نماز صبح مزیتی مقرر فرموده است، زیرا قرآن مشهود است. و از سعید بن مسیب نقل کرده است که منظور از قنوت در آیه، همان قنوت معروف نماز صبح است. (عبده: -، ۴۳۸/۲). ۳- ابن عباس در مسجد بصره نماز صبح به جا آورد و قبل از رکوع، قنوت خواند و پس از فراغت از نماز گفت: این همان " صلوه الوسطی " است که از ما خواسته شده است که در آن " قانت " باشیم. (ابولفتوح ۱۳۵۲: ۳۱۴/۳). ۴- کشف الاسرار یکی از مصادیق " صلوه الوسطی " را نماز صبح دانسته و نوشته است: ... صلاة الفجر فما من مؤمن يصلّي الفجر اربعين يوما في جماعة، ألا اعطاه الله براتين براءة من النار و براءة من النفاق. (مبیدی ۱۳۶۳: ۶۴۴/۱) [یکی از مصادیق آن]، نماز صبح است. هر مؤمنی که چهل روز نماز صبح را به جماعت بگذارد، خداوند دو براءة به

او عطا می کند: برائت از دوزخ و برائت از نفاق.

۶-۶ - **نماز مخفی:** برخی گفته اند: خداوند این نماز را مخفی کرده، تا مردم از همه ی نمازها، مراقبت کنند. (ثعالبی ۱۴۱۸: ۱/۴۷۷). شاید حکمت اینکه تعیین نشده مقصود از نماز وسطی کدامیک از نمازهاست و روایات مختلف درباره آن رسیده، این باشد که بایستی همه نمازها را مراقبت نمود. چنانکه زمان دقیق شب قدر تعیین نشده است ... واسم اعظم الهی در بین اسماء الله معین نیست. (اصفهان‌ی ۱۳۶۱: ۱/۲۹۷)^۱

۶-۷ - **نمازهای مستحبی:** برخی گفته اند: منظور از "صلوه الوسطی"، نماز عید فطر، عید اضحی، نماز جمعه، نماز جماعت، نماز خوف و ... است. (آلوسی ۱۴۰۵: ۱۵۸/۲)

۶-۸ - **همه نمازهای واجب و مستحبی:** برخی گفته اند: "صلوه الوسطی" می تواند بر همه نمازهای واجب و مستحب دلالت کند. قدر متیقن آن دلالت بر نمازهای واجب است. (عیاشی-: ۱/۱۲۷). پرتوی از قرآن می نویسد: تطبیق نماز وسطی به نماز عصر یا ظهر از جهت اشتغال و گرفتاری مردم در این هنگام است و نظر به تعیین این موارد نیست. چون در این آیه جز توصیف «الوسطی» قرینه و نشانه‌ای از تعیین آن نیست و وسطی، صفت تفضیلی و مؤنث اوسط «وسط تر» است که متعلق آن ذکر نشده، باید نظر آیه به هر نمازی باشد که در میان گرفتاری‌ها و کشمکش‌های غفلت‌آور برپا می شود. (طالقانی ۱۳۶۲: ۲/۱۶۴)

۷- بررسی آرای فوق:

در قرآن کریم، مصداق "صلوه الوسطی"، تبیین نشده و هیچ علامت و نشانه‌ای برای

۱- مجمع البیان در وجه ششم، اوقات استجاب دعا در ساعات روز جمعه را بر آن افزوده است (۶۰۰/۲). ثعالبی نیز آن را نقل کرده است. (نک: جواهر الحسان، ۱/۳۸۰). در اصول کافی آمده است که امام صادق (ع) فرمودند: "یا ابان هذه الصلوات الخمس مفروضات من أقامهن و حافظ علی موافقتهن لقی الله يوم القيامة و له عنده عهد يدخله به الجنة و من لم يحافظ علیهن فذاک إلیه إن شاء غفر له و أن شاء عذبّه (کلینی ۲/۲۶۷، طوسی، ۲/۲۳۹، حر عاملی، ۴/۱۰۷، مجلسی، ۱۷/۸۰، صدوق، ثواب الاعمال، ۲۸، ابن ابی جمهور، ۱/۳۵۱، بهبودی، ۲/۱۸۶)

تشخیص آن وجود ندارد. آرای مفسرین و روایات مختلف و گاه متضاد است. بسیاری از مفسران ضرورتی برای تحقیق بیشتر و تبیین دقیق آن احساس نکرده اند. و بدون تعمق و تدبر نمی توان به یک نتیجه قطعی و روشن رسید. بنابراین باید به کمک نقل و عقل، بکوشیم تا برترین مصداق "صلوة الوسطی" را بیابیم.

۷-۱- گر چه صدق "صلوة الوسطی" بر همه نمازها، از نظر لفظ بعید نیست، ولی "صلوة الوسطی" را نمی توان مجموعه نمازهای واجب و مستحبی دانست، زیرا در این صورت واژه "صلوات" زائد خواهد بود و این خلاف حکمت الهی و اعجاز قرآن است.

۷-۲- منظور از "صلوة الوسطی" نمی تواند نمازهای مستحبی باشد، زیرا اگر عبارت «حافظوا علی الصلوات» فرمان اقامه نمازهای واجب باشد، حمل «صلوة وسطی» بر مستحب، نشان دهنده برتری آن بر نماز واجب است و این امر بسیار بعید است. بعلاوه خداوند آن را معرف به «ال» نموده و با صفت «وسطی» توصیف کرده است. در حالی که اهمیت شناخت نمازهای مستحبی، در حد نمازهای واجب نیست. از طرف دیگر «حافظوا علی الصلوات» به معنای وجوبست، پس عطف «سنت» بر آن بدون قرینه صارفه جایز نیست. (نک: لاهیجی ۱۳۷۳: ۲۳۳/۱؛ نحاس ۱۴۰۰: ۲۴۱/۱)

۷-۳- مخفی بودن نماز مورد نظر، نیز دارای تالی فاسد است. زیرا لازمه این سخن، آن است که خداوند امر به محافظت از چیزی کند که آن را مخفی کرده است و پیامبر(ص) و ائمه نیز، شفاف و واضح آن را تفسیر و تبیین نکرده اند. چنین امری حکیمانه نیست.

حکم نماز وسطی را نمی توان با اسم اعظم و لیلہ القدر قیاس کرد، زیرا بهره گیری از اموری چون لیلہ القدر و اسم اعظم خداوند، برای خواص یا خاص الخواص راهی برای دستیابی به فضایل استثنایی خداوند است و تکلیف عموم مردم نیست، اما بر اساس مطالب ژیش گفته در آیه مذکور هدف تأکید بر یکی از نمازهای واجب است. (نک: ابن عاشور ۱۴۲۰: ۴۴۴/۲)

۷-۴- از روایاتی که صلوة وسطی را بر نماز مغرب و عشاء تطبیق کرده اند، نمی

توان به حقیقت دست یافت. زیرا این روایت بر تعداد رکعات و حد میانه بودن آن پرداخته اند. این دو عامل متغیر هستند و می توان برای هر یک از نمازها، برترهایی را نسبت به سایر نمازها، بیان کرد. بدون تردید هر یک از نمازها، فضائل و امتیازات خاصی دارند که نمازهای دیگر از آن برخوردار نیستند.

۷-۵- روایاتی که بر فضیلت نماز ظهر تأکید کرده اند، معلل^۱ هستند.

۷-۵-۱- یکی از دلایل فضیلت نماز ظهر گرمای هوا، ذکر شده است که فقط مربوط به فصل تابستان است. تجربه ایام حج و عمره نشان دادند که گرمای هوای ظهر زمستان در حدی نیست که موجب آزار انسان نماز گزار شود.

۷-۵-۲- عدم شرکت مردم در نماز جماعت هجیر، یک موضوع خاص و دارای علل و عوامل ویژه ای است که به اصل نماز مربوط نمی شود، بلکه سستی و ضعف ایمان نماز گزاران را می رساند. همانند کسانی که با شنیدن شیپور کاروان تجاری نماز جمعه را ترک کردند.

۷-۵-۳- اینکه نماز ظهر، اولین نمازی است که پیامبر (ص) اقامه کرده است، فضیلت ذاتی نیست، بلکه مانند هر عمل عبادی و تربیتی دیگر نیز به دلیل اینکه سرآغاز حرکت نوین الهی و زمینه ساز رشد اسلام بوده است، پر اهمیت است.^۲

۷-۵-۴- باز ماندن مردم از اشتغال و کسب، نیز عامل اصلی اهمیت نماز ظهر یا جمعه نیست. زیرا معمولاً مردم در میانه روز فرصتی را صرف تغذیه و استراحت می کنند، پس انسان نماز گزار، می تواند قسمتی از وقت خود را به نماز اختصاص دهد. تأکید بر اهمیت نماز جمعه نیز به دلیل جایگاه خطبه ها و نقش سیاسی - اجتماعی آن می باشد.

۱- یکی از معانی معلل حدیثی است که در آن عل و سبب حکم بیان شده باشد. علل الشرایع صدوق از نمونه منابع روایی است که در آن علت جعل احکام تبیین شده است.

۲- قرآن کریم برای پیشناز بودن اهمیت فراوانی قایل شده و فرموده است: "لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَ قَاتَلَ أَوْلِيكَ أَكْثَرَ دَرَجَةً مِنْ الَّذِينَ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَ قَاتَلُوا" (حدید: ۱۰). کسانی از شما که پیش از فتح [مکه] انفاق و جهاد کرده اند، [با دیگران] یکسان نیستند. آنان از [حیث] درجه بزرگتر از کسانی اند که بعداً به انفاق و جهاد پرداخته اند.

۷-۶- روایات فضیلت نماز عصر نیز به شرط صحت، در موقعیت و شرایط ویژه ای وارد شده اند. مانند:

۷-۶-۱- توجه به نماز در شرایط دشوار مانند زمان جنگ، از اهمیت ویژه ای برخوردار است. برای رزمندگان مسلمان که برای حاکمیت خداوند و اقامه نماز می رزمند، زینده نیست از نماز خود مراقبت نکنند و جنگ موجب شود نماز آن آسیب ببیند.

۷-۶-۲- شرایط جوی، مانند ابری بودن هوا نیز از شرایط خاص است و مؤمن نماز گزار باید مراقب باشد که تاریکی هوا، او را به اشتباه نیندازد و از نماز غافل نشود. به دلیل اشتباه تاریکی هوای ابری با فرا رسیدن شب، به ویژه در نماز عصر از اهمیت بیشتری برخوردار است. و برای شناخت زمان ادای نماز عصر ضرورت بیشتری دارد.

۷-۶-۳- اموری چون فوت شدن نماز حضرت سلیمان و خروج آدم(ع) از بهشت، و ... حتی اگر در زمان نماز عصر رخ داده باشد، ارتباط چندانی به اهمیت این نماز ندارد.

۷-۶-۴- فوت نماز در اثر قیلوله نیز بیشتر با نماز ظهر تناسب دارد، زیرا قیلوله را خواب قبل از ظهر دانسته اند. (نک: دهخدا)

بدیهی است که همه اعمال انسان در شرایط خاص، دارای ارزش افزوده می باشد. مثلا دعا در سحرگاه، ماه رمضان و مراقد ائمه(ع) و ... از ارزش بیشتری برخوردار است. صبر و مقاومت در دشواری ها و حوادث، دارای ارجح بیشتری است. شرایط زمان و مکان، از عوامل بیرونی و ... موجب افزایش ارزش اعمال هستند. ولی این عوامل موقت هستند. اما اخلاص یک عامل پایدار و همیشگی است و وجود آن در همه زمان ها و مکان ها، موجب ارزش آفرینی است. پس عوامل خارجی را نمی توان ملاک ثابت، اصلی و معیار همیشگی دانست.

نگاهی به روایات:

۸- روایات «صلوة الوسطی»:

۸-۱- نماز ظهر:

"هی الصلوه الظهر و هی اول صلوه صلاها رسول الله". صلوه وسطی نماز ظهر است، زیرا اولین نمازی است که پیامبر(ص)، اقامه کرده است. (کلینی: ۲۷۱/۳؛ بحرانی: ۴۹۷/۱)

تفسیر مجمع البیان آورده است: و قیل: هی اول صلاة فرضت، فلها بذلك فضل (طبرسی ۱۴۰۳: ۲۷۵/۲) و گفته شده اولین نمازی است که واجب شده است. المیزان در بحث روایتی نوشته است: و در کافی و فقیه و تفسیر عیاشی و قمی در ذیل آیه شریفه "حَافِظُوا عَلَی الصَّلَاةِ وَ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى ... " به طرق بسیاری از امام باقر و امام صادق روایت آمده که فرمودند: منظور از صلاة وسطی، نماز ظهر است.

۸-۲- نماز عصر:

در چند روایت از پیامبر اسلام(ص)، نماز عصر مصداق «صلوه الوسطی» معرفی شده است:

"الذی تفوته صلاة العصر فكأنما وتر^۱ اهله و ماله" (الصنعانی: ۵۴۸/۱) هر که نماز عصرش فوت شود، گوئی اهل و مال او نابود شده است.

"بکروا بالصلاة فی یوم الغیم، فأنه من فاتته الصلاة العصر حبط عمله" (طوسی: ۵۹۹/۲، حوی: ۱۴۰۹: ۵۶۰/۱). میدی این روایت را صحیح دانسته و نوشته: و درست است از مصطفی که گفت روز میغ تعجیل کنید به نماز دیگر، که هر کس که هنگام وقت نماز دیگر از و فائت شد، همچنانست که وی را بی کس و بی چیز کردند (میدی: ۱۳۶۳:

۱- و باسناده الی عبید الله بن علی الحلبي عن أبي عبد الله عليه السلام ان رسول الله صلى الله عليه و آله قال الموتور أهله و ما له من ضیغ صلوة العصر، قلت، و ما الموتور أهله و ما له؟ قال، لا یكون له فی الجنة أهل و لا مال یضیعها فیدعها متعمدا حتی تصفر الشمس و تغیب. (عروسی هویزی، ج ۲۳۵/۱-۲۳۸).

۲- این روایت در بحار الانوار، ۲۱۷/۷۹ و ثواب الاعمال، ۲۳۱ با این عبارت "من ترک صلاة العصر غیر ناس لها حتی تفوتها وتره الله الیه اهله و ماله یوم القیامة" از امام صادق (ع) نقل شده است.

۳- این روایت در صحیح مسلم، ۱۱۱/۲ و مسند ابی یعلیٰ موصلی، ۳۸۰/۹ آمده است. این حقیر آن را در منابع شیعی نیافت.

۱/۶۴۶^۱.

پیامبر (ص) در جنگ احزاب فرمود: ملأ الله قبورهم و بیوتهم ناراً کما شغلونا عن الصلوة الوسطی حتی غابت الشمس (طالقانی ۱۳۶۲: ۱۵۶/۲؛ کاشانی ۱۳۴۶: ۴۵/۲؛ ابن عاشور ۱۴۲۰: ۱۵۷/۲) خداوند قبور و خانه هایشان را پر از آتش گرداند که ما را از نماز عصر بازداشتند تا خورشید غروب کرد.

عیاشی از محمد بن مسلم، از امام باقر (علیه السلام)، قال: قلت له: الصلاة الوسطی؟ فقال: «حافظوا علی الصلوات و الصلاة الوسطی و صلاة العصر و قوموا لله قانتین. و الوسطی: هی الظهر، و كذلك کان یقرأها رسول الله (صلی الله علیه و آله)، (عیاشی-: ۱۲۷/۱)

در این روایت امام صادق (ع)، "صلاة عصر" همراه با آیه تلاوت می شده است، پس باید تفسیر و مصداق "صلوة الوسطی" تلقی شود. و با ادامه روایت که "وسطی" را "نماز ظهر" دانسته تطبیق نمی کند. روایت زیر صحیح تر به نظر می رسد

علی بن ابراهیم، قال: حدثنی أبی، عن النضر بن سوید، عن ابن سنان، عن أبی عبد الله (علیه السلام)، أنه قرأ: «حافظوا علی الصلوات و الصلاة الوسطی صلاة العصر و قوموا لله قانتین

در این روایت از امام صادق (ع)، نماز عصر مصداق، نماز وسطی معرفی شده است. شیخ حر عاملی، گفته است روایتی که مصداق "صلوة وسطی" را نماز عصر معرفی کرده، به خاطر تقیه است. (حر عاملی ۱۳۹۱: ۲۳/۴)

۸-۳- نماز فجر: از علی [ع] سؤال شد که منظور از "صلوة الوسطی چیست؟ گفت: کنا نری أنها الفجر (نک: فخر: ۱۴۲۰، ۱۵۲/۶)

المیزان نوشته است: گفته شده منظور نماز صبح است. این قول را از علی (ع) و بعضی از اصحاب او نقل کرده اند. (طباطبایی: ۱۳۷۳، ۵۹/۲)

امام صادق (ع) فرموده است: «عن اسحاق بن عمار قال: قلت لابی عبد الله علیه

۴- ترجمه روایت قبل است

السَّلام: ... صلاة الفجر شهده ملائكة الليل و ملائكة النهار^۱ فاذا صلى العبد الصبح مع طلوع الفجر اثبت له مرتين اثبتها ملائكة الليل و ملائكة النهار» (لاهیجی: ۱۳۷۳، ۸۳۹/۲ / کلینی: ۱۳۶۵ ۲۸۳/۳) فرشتگان شب و روز بر نماز صبح گواهی می دهند پس هرگاه بنده ای هنگام طلوع فجر نماز صبح را بر پای دارد، این نماز دوبار برای او ثبت می شود. فرشتگان شب و روز آن را برای او ثبت می کنند.

راوندی از امیر المؤمنین (ع) نقل کرده است که درباره آیه وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ (إسراء: ۷۸) فرمود: *أنها الصلاة الوسطی*.

مجمع البیان، از پیامبر (ص) آورده است: و من صلی صلاة الفجر فی جماعة کان کقیام لیلۃ (طبرسی [بی تا]، ۶۰۰/۲) و آن کس که نماز صبح را به جماعت بگذارد، چنان است که تمام شب را قیام کرده باشد.

۹- بررسی روایات:

۹-۱. **روایات اهل سنت:** تفسیر روح المعانی نوشته است: روایاتی که در تبیین "صلوه وسطی" وارد شده، مرفوع یا موقوف هستند. (آلوسی ۱۴۰۵: ۱۵۶/۲) به روایات موقوف نمی توان احتجاج کرد. و روایات مرفوعی که محل نزاع هستند بر اساس قواعد اصولی محتاج ذکر دلیلی به عنوان مرجحات هستند و در سایر روایات مرجحی ملاحظه نمی شود.

۹-۲. **روایات شیعه:** در روایت شیعه نیز اختلاف است. المیزان در بحث روایتی نوشته است: و در کافی و فقیه و تفسیر عیاشی و قمی در ذیل آیه شریفه "حَافِظُوا عَلَی

۱- شهادت ملائکه در تفاسیری بسیاری آمده است. رک: تفسیر ابو حمزه ثمالی، ۲۳۶/۱ و (طیب، ۴۸۶/۲) ۱- مرفوع، حدیثی را گویند که به معصوم نسبت داده شود، اعم از آن که متصل باشد یا منقطع. طبق این تعریف مرفوع در برابر دو اصطلاح، موقوف یعنی روایت منتسب به صحابی و مقطوع یعنی روایت منتسب به تابعی قرار دارد.

در مفهوم متداول مرفوع، هر روایتی را گویند که از وسط یا آخر سند آن یک راوی یا بیشتر افتاده و تصریح به لفظ رفع شده باشد. نک: نصیری، ۵۸/۲، مدیر شانه چی، ۱۵۳، سبحانی، ص ۶۶، مختاری مازندرانی، ۱۱۱

الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى ... " به طرق بسیاری از امام باقر و امام صادق ع روایت آمده که فرمودند: منظور از صلاة وسطی، نماز ظهر است. ... و این روایت به طوری که ملاحظه می کنید ظهر و جمعه را یک نماز دانسته و حکم می کند به اینکه هر دو نماز وسطی هستند، ولی بیشتر این روایات سندهایشان از وسط بریده است، بعضی هم که سندش تمام است متن آن خالی از تشویش و اضطراب نیست، مانند همین روایت کافی که از یک طرف می گوید در نماز ظهر قنوت خواند و آن دو رکعت را در سفر و حضر به همان حال گذاشت. از طرف دیگر می گوید: برای شخص مقیم دو رکعت دیگر اضافه کرد، به اینکه حضری هم مقیم است، و باید چهار رکعت نماز بخواند، از همه اینها گذشته اصلاً انطباق روایات بر آیه شریفه واضح نیست و خدا می داند.. (طباطبایی ۱۳۷۱: ۳۹۰/۲)

مختلف الشیعه می نویسد: شیخ طوسی در "خلاف" با استناد به حدیث زراره از امام باقر (ع)، که می فرماید: منظور از "صلوه الوسطی" نماز ظهر است، ادعای اجماع کرده است. از طرف دیگر سید مرتضی، بر اساس نقل جمهور (اهل سنت) از پیامبر (ص) در جنگ احزاب و قرائتی که از ابن مسعود نقل شده، اجماع شیعه را بر "نماز عصر" ادعا کرده است. (نک: حلی: ۴۲/۲). روشن است که اجماع بر دو نماز، قابل قبول نیست.

۱۰- نظر بر گزیده:

از آنچه گذشت به این نتیجه می رسیم که مفسرین نمازهای ظهر، عصر و صبح را از مهم ترین مصداق های "صلوه الوسطی" شمرده اند. و ترجیح هر یک از آنها بلا مرجح است. اما از آنجا که اهمیت هر یک از نمازهای ظهر و عصر، وابسته به شرایط بیرونی و موقعیت خاص است. و نماز صبح، دارای برخی معیارهای ارزشی همیشگی است، نماز صبح، مصداق برتر، صلوه وسطی است.

دلایل این نظریه عبارتند از:

۱۰-۱- منظور از حافظوا؛ حفاظت از همه اموری است که در تحقق تام و کامل

این عبادت مؤثرند. مانند مراقبت و محافظتِ زمان، دریافت اسرار، انوار و درک فوائد و

نتایج نماز (ملکی ۱۴۰۰: ۱۲۲)^۱. نماز صبح بیش از سایر نمازها به مراقبت و توجه قلب، نیازمند است. و انوار الهی در آن بیشتر است.

۱۰-۲ - **وسطی بر وزن فضلی مؤنث افضل**، به معنای برتر است. (نک: آیات بقره: ۱۴۳؛ قلم: ۲۸). زیرا تفضیل در جایی که به کار می رود که زیاد و کم در آن قابل قبول باشد، و برای میانه دو چیز این امر تحقق نمی یابد.^۲ مراد از وسطی، فضلی است و مفهوم آن بهترین نوع نماز است. یعنی نمازی که در آن قلب حاضر است و نفس به خداوند بزرگ توجه دارد و با ذکر او و تدبیر در کلام او فروتنی می کند، نه آن نمازی که ریاکاران و غافلان، می گزارند. عبارت « و قوموا لله قانتین »، این سخن را تقویت می کند. (عبده: ۴۳۶/۲). و شرایط بهره گیری از امتیازات خاص، در نماز صبح، بیش از نمازهای دیگر، ملموس و مشهود است.

۱۰-۳ - **صلوه وسطی**، برترین نمازهاست و بالاترین اجر و مزد را دارد و به همین دلیل بر محافظت آن توصیه شده است. (ابن منظور ۱۹۸۸: ۴۲۸/۷؛ ابن الجوزی ۱۴۰۷: ۲۴۹/۱ و طریحی ۱۴۱۴: ۲۷۸/۴). ادای نماز صبح مخصوصا با جماعت، نسبت به سایر نمازها از فضیلت بیشتری برخوردار است. پیامبر اسلام (ص) فرمود: **مَنْ صَلَّى صَلَاةَ الْفَجْرِ فِي جَمَاعَةٍ ثُمَّ جَلَسَ يَذْكُرُ اللَّهَ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ كَانَ لَهُ فِي الْفِرْدَوْسِ سَبْعُونَ دَرَجَةً** (مستدرک: ۴۶۰/۴): هر کس نماز صبح را به جماعت بگذارد، سپس تا هنگام طلوع خورشید برای ذکر خداوند در مسجد بنشیند، هفتاد درجه در فردوس به او اختصاص می یابد.^۳ و نیز (نک: روایات بخش ۸-۳)

۱۰-۴ - **اینکه قرآن کریم**، بر قرآن فجر نماز ارج نهاده و آن را مشهود خوانده است. نشان دهنده عظمت آن است. " ان قرآن الفجر كان مشهودا " (إسراء: ۷۸). بسیاری

۱- و المراد التذکر و الإرشاد إلى المراقبة و المواظبة للصلاة و حدودها و التماس ما فيها من إسرارها و أنوارها و درک فوائدها

۱- محیی الدین، درویش، اعراب القرآن و بیانه، سوریه، دارارشاد، ۱۴۱۵، ۳۵۷/۱

۲- بدیهی است که این اجر عظیم از آن کسی است که با حضور قلب و رعایت همه جوانب صحت ظاهری و باطنی، نماز را اقامه کند.

از مفسران معتقدند منظور از قرآن فجر، نماز صبح است (طبری: ۱۴۱۵، ۱۷۳/۱۵، جصاص: ۱۴۵۱، ۲۶۸/۳، نحاس: ۴، ۱۸۳/۱۴۰۰، قرطبی: ۱۰، ۳۰۵/۱۴۰۸، ابن کثیر: ۱۴۱۹، ۵۷/۳، طباطبایی: ۱۳۷۳، ۱۷۵/۳) ...

برخی نیز نوشته اند: در آغاز صبح فرشتگان شب که مراقب بندگان خدایند جای خود را به فرشتگان روز می دهند، و چون نماز صبح در همان آغاز طلوع انجام می گیرد هر دو گروه آن را مشاهده کرده و بر آن گواهی می دهند. (مکارم: ۱۳۷۶، ۲۲۱/۱۲، طباطبایی: ۱۳۷۲، ۲۶۱/۱۳، کاشانی: ۱۳۴۶، ۲۶۹/۵، طبرسی: ۱۴۰۳، ۴۸۴/۳) و گفته اند: شاید علت اینکه فقط نماز توصیف صبح با صفت "قرآن الفجر" به این اعتبار است که نماز صبح، در جو قرآنی با روحانیتی خاص، انجام می شود. و آن پایان یافتن شب و پرتو افکندن نور است که با تعبیری بلیغ و تصویری زیبا، انسان را به نمازهای دیگر یومیه فرا می خواند (فضل الله: ۱۴۱۹، ۲۰۳/۱۴).^۱ پس نماز صبح از ارزش بالایی برخوردار است.

۱۰-۵- بیشترین نمازی که از انسان قضا می شود، نماز صبح است. زیرا برخاستن از خواب برای بسیاری از افراد کاری دشوار است و هر چه انگیزه انسان ضعیف تر باشد، احتمال از دست رفتن نماز صبح بیشتر است. برخی مفسران نیز بر این تکتة تأکید کرده و نوشته اند. برای آن نماز بامداد را «وسطی» خواند که میان سواد شب و بیاض روز کنند، و برای آن که بیشتر نماز که فایده شود مردمان را آن باشد، برای آن که وقت خواب بود، و برای آن که قصر و جمع در او نشود. (ابوالفتوح: ۱۳۵۲، ۳۱۶/۳ / کاشانی: ۱۳۴۶، ۳۸۱/۱)

۱۰-۶- امام صادق (ع)، درباره آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ» (نساء: ۴۳) ای کسانی که ایمان آورده اید، آنگاه که مست هستید گرد نماز مگردید، تا بدانید که چه می گوئید. سؤال شد [منظور از سکاری چیست؟]: فرمودند: منظور از مستی، غفلت ناشی از خواب است. (کلینی: ۳، ۲۹۹/۱۳۶۵ و ۳۷۱، صدوق: ۱۴۱۳، ۴۷۹/۱، طوسی [بی تا]: ۲۵۸/۳، حرعاملی: ۱۴۰۹، ۴۶۳/۵، بهبودی: ۱۳۶۳، ۲۸۱/۲)، به طور

۱- تفسیر صفی علی شاه، ۴۲۵/۱ آورده است:

هم نماز صبح را بر پای دار کوست مشهود ملائک در گذار

طبیعی غفلت خواب، بیش از هر زمانی هنگام نماز صبح دامن گیر انسان می شود. از این رو دل کندن از خواب نوشین و دل دادن به نیایش با خداوند، دارای ارزش فراوانی است.

۱۰-۷ - پیامبر عزیز اسلام (ص) فرمود: "افضل الاعمال احمزها"

(مجلسی: ۶۷، ۱۴۰۳/۱۹۰ و ابن ابی الحدید: ۱۴۰۴، ۸۳/۱۹)، نماز صبح به دلیل کوتاهی شب در تابستان و سردی هوا در زمستان و نیز چشم پوشی از لذت خواب نوشین صبحگاهی، دشواری ویژه خود را دارد که در سایر نمازها وجود ندارد. مخصوصاً اگر نماز گزار بخواهد این نماز را به جماعت اقامه کند، باید دشواری بیشتری را تحمل کند.

مخزن العرفان نوشته است: عمده چیزی که می توان به وسیله آن ترجیح داد که مقصود از نماز وسطی نماز صبح است، این است که نظر به حدیث معروف «افضل الاعمال احمزها» که بهترین اعمال مشکل ترین آنها است و نماز صبح و لو اینکه از حیث عدد رکعات کمتر از باقی نمازها به شمار می رود، لکن مشقت آن نسبتاً زیادتر است ... پس به این لحاظ ممکن است گفته شود مقصود از نماز وسطی که تأکید زیادتری درباره آن شده نماز صبح است که مبدا اشخاص تنبیل تن پرور نماز صبح را ترک نمایند. (نک: بانو امین، ۱۳۶۱، ۳۴۹/۲)

۱۰-۸ - یکی از توصیه های قرآن، پیامبر (ص) و ائمه (ع)، تهجد ثلث آخر شب تا بر آمدن فجر، و اقامه نماز های نافله شب است. (مزمل: ۲۰؛ اسراء: ۷۹) زیرا در این موقعیت، انسان از آرامش خاطر بیشتری برخوردار است و از هیاهو و هیجانات اجتماع، خبری نیست. اوقات خلوت شب بهترین موقع عبادت و نیایش و مناجات با قاضی الحاجات و پرداختن به حمد و ستایش اوست.

شب، زمینه مناسبی برای رابطه عبد با خداوند است و نشئه زنده داری شب و مناجات و دعا با خضو و خشوع و مناجات و ذکر روز فرق دارد. إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلًا إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا (مزمل: ۶-۷): مسلماً نماز و عبادت شبانه پابرجاتر و با استقامت تر است! و تو در روز تلاش مستمر و طولانی خواهی داشت! معراج پیامبر (ص) نیز در شب است.

سالکان کوی حق مشتاق فرا رسیدن شب هستند و انسان بیشتر فیض ها را شب می گیرد نه روز. زیرا در طول روز سرگرم تلاش و سعی فراوان است. (نک: حسن زاده آملی، هزار یک نکته، ص ۱۳۹)

صبح پیوند عمیقی با شسب و لذات عرفانی آن دارد و هنوز رابطه ملکوتی انسان با ورود به عرصه زندگی قطع نشده است. و بسیاری از مزایای شب را در خود نهفته است. با اقامه نماز صبح، معنویت انس با خداوند بر وجود انسان پرتو می گسترده و در طول روز، او را از موهومات و خیالات نفسانی که سد بزرگ و پرده غلیظ بین انسان و معبود است، محفوظ می دارد. اگر روح ملکوتی انسان در اوقات آغاز صبح، با پروردگار عالم، انسی مناسب برقرار سازد، از اسارت نفس حیوانی آزاد می شود و حرکت او در مسیر تعالی، سرعت می گیرد. از این رو نماز صبح از فضیلت بیشتری برخوردار است.

با دلایل فوق و با توجه به اینکه تمام ویژگی های نماز صبح درونی و همیشگی است و اختصاص به شرایط و زمان خاصی ندارد، می توان ادعا کرد که نماز صبح، بهترین و کامل ترین مصداق، "صلوة الوسطی" است.

نتیجه گیری:

"نماز وسطی" بر اهمیت یکی از نمازهای واجب و برتری آن تأکید دارد. در قرآن نشانه ای برای تبیین آن وجود ندارد. در روایات معصومان، مصادیقی برای آن آمده و برای فضیلت همه ی نمازهای پنجگانه دلایلی مطرح شده است. به عقیده برخی اندیشمندان، مصادیق مذکور در روایات از باب بیان علت است، نه تعیین مورد خاص. برخی مفسرین آن را بر نماز ظهر و عصر و صبح منطبق کرده اند. دلایل برتری نماز صبح، دلایلی درون ذاتی و همیشگی است. مانند اینکه: ۱- "قرآن الفجر"، به نماز صبح تفسیر شده است. ۲- برخی روایات [گرچه ضعیف]^۱ نماز صبح را مصداق صلوة وسطی دانسته اند. ۳- شواهد عینی زندگی بشر، مانند کسالت نسبت به نماز صبح (مخصوصاً برای شرکت در نماز

۱- نظر برخی محدثان آن است که شواهد و قرائن می تواند، موجب تقویت روایت ضعیف شود.

جماعت)، دشواری نماز صبح به دلیل خواب آلودگی، ارزش عبادتی که با دشواری و تحمل مشقت همراه است، طمأنینه و آرامش صبح که موجب حضور قلب بیشتر است ولی دلایل برتری نماز ظهر یا عصر، دلایلی موقت و بیرونی و وابسته به شرایط زمانی و مکانی است. به عبارت دیگر مزیت های ذکر شده برای نمازهای ظهر و عصر موقت و ناشی از عوامل بیرونی است، اما برتری های نماز صبح امری ذاتی و همیشگی است. پس می توان نماز صبح را مصداق برتر "صلوه الوسطی" شمرد.

Archive of SID

فهرست منابع

- ۱- ابن منظور، ابی الفضل جمال الدین محمد، لسان العرب، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۸
- ۲- ابن الجوزی، ابی الفرج، زاد المسیر، تحقیق محمد بن عبدالرحمن عبدالله، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۷
- ۳- ابن العربی، ابی بکر محمد بن عبدالله، احکام القرآن، تحقیق محمد البیجاوی، بیروت، دارالمعرفه، بی تا
- ۴- ابن عاشور، محمد طاهر، التحریر و التنویر، بیروت، مؤسسه التاریخ، ۱۴۲۰
- ۵- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۹
- ۶- احسائی، ابن ابی جمهور، عوالی الثالی، مرعشی و مجتبی عراقی، قم، سید الشهداء، ۱۴۰۳
- ۷- ابن ابی الحدید، ابو حامد، شرح نهج البلاغه، قم، کتابخانه مرعشی، ۱۴۰۴
- ۸- ابوالفتوح رازی، جمال الدین، روض الجنان و ... تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۵۲
- ۹- اصفهانی، سیده نصرت امین، مخزن العرفان، تهران، نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱
- ۱۰- آلوسی، سید محمد، روح المعانی ....، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵
- ۱۱- بهبودی، محمد باقر، گزیده کافی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳
- ۱۲- بلاغی نجفی، محمد جواد، آلاء الرحمن، قم، مکتبه الوجدانی، بی تا

- ۱۳ - الثعالبی ، عبد الرحمن ، الجواهر الحسان ، بیروت ، دار احیاء التراث العربی ، ۱۴۱۸
- ۱۴ - ثقفی تهرانی ، میرزا محمد ، روان جاوید ، تهران ، انتشارات برهان ، ۱۳۷۶
- ۱۵ - حر عاملی ، محمد ، وسائل الشیعه ... ، تهران ، مکتبه الاسلامیه ، ۱۳۹۱
- ۱۶ - حسن زاده آملی ، حسن ، هزار و یک نکته ، قم ، بوستان کتاب ، ۱۳۸۱
- ۱۷ - حوی ، سعید ، الاساس فی التفسیر ، بیروت ، دارالسلام ، ۱۴۰۹
- ۱۸ - رشید رضا ، محمد ، المنار ، بیروت ، دارالمعرفه ، بی تا
- ۱۹ - الرازی الجصاص ، ابی بکر احمد بن علی ، احکام القرآن ، بیروت ، دارالکتب العلمیه ، ۱۴۱۵ ،
- ۲۰ - راغب اصفهانی ، مفردات ، تحقیق ندیم مرعشلی ، تهران ، المکتبه المرتضویه ، بی تا
- ۲۱ - زرکشی ، بدر الدین ، البرهان فی علوم القرآن ، بیروت ، دارالفکر ، ۱۴۲۱
- ۲۲ - سیوطی ، جلال الدین ، الاتقان ، تحقیق ابوالفضل ابراهیم ، قاهره ، دارالتراث ، بی تا
- ۲۳ - همو ، الدرالمثور ، بیروت ، دار احیاء التراث العربی ، ۱۴۲۱
- ۲۴ - سید قطب ، فی ظلال القرآن ، بیروت ، دارالشروق ، ۱۴۰۰
- ۲۵ - شوکانی ، محمد بن علی ، فتح القدر ، قاهره ، دارالحديث ، ۱۴۱۳
- ۲۶ - صدوق ، محمد ، من لا یحضره الفقیه ، تحقیق علی اکبر غفاری ، قم ، جامعه مدرسین ، ۱۴۰۴
- ۲۷ - همو ، ثواب الاعمال ، قم ، انتشارات رضی ، ۱۳۶۴
- ۲۸ - صافی ، محمد بن عبدالرحیم ، الجدول فی الاعراب القرآن ، دمشق ، دارالرشید ، ۱۴۱۸
- ۲۹ - طوسی ، محمد ، التبیان فی تفسیر القرآن ، بیروت ، دار احیاء التراث العربی ، بی تا
- ۳۰ - همو ، تهذیب الاحکام ، تهران ، دارالکتب الاسلامیه ، ۱۳۶۵
- ۳۱ - طالقانی ، سید محمود ، پرتوی از قرآن ، تهران ، سازمان انتشار ، ۱۳۶۲

- ۳۲ - طریحی ، فخر الدین ، مجمع البحرين ، مؤسسه بعثت ، ۱۴۱۴
- ۳۳ - طبرسی ، مجمع البیان فی علوم القرآن ، قم ، مکتبه آیه المرعشی ، ۱۴۰۳
- ۳۴ - طباطبایی ، سید محمد حسین ، المیزان ، قم ، دفتر انتشارات اسلامی ، ۱۳۶۳
- ۳۵ - طبری ، محمد بن جریر ، جامع البیان ، بیروت ، مؤسسه الرساله ، ۱۴۱۵
- ۳۶ - عیاشی ، محمد بن مسعود ، تفسیر العیاشی ، قم ، مؤسسه البعثه ، ۱۴۲۱
- ۳۷ - العمادی ، محمد بن محمد ، تفسیر ابی السعود ، بیروت ، دار احیاء التراث العربی ، ۱۴۱۱
- ۳۸ - عروسی هویزی ، علی بن جمعه ، نور الثقلین ، قم ، مؤسسه اسماعیلیان ، ۱۳۷۳
- ۳۹ - فخر رازی ، ابو عبدالله محمد بن عمر ، مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) ، بیروت ، دار احیاء التراث العربی ، ۱۴۲۰
- ۴۰ - فضل الله ، سید محمد حسین ، من وحی القرآن ، بیروت ، دارالملاک ، ۱۴۱۹
- ۴۱ - قرطبی ، محمد بن احمد ، الجامع لاحکام القرآن ، بیروت ، دارالکتب العلمیه ، ۱۴۰۸
- ۴۲ - قمی مشهدی ، محمد بن محمد رضا ، کنزالدقائق و بحر الغرائب ، تهران ، وزارت ارشاد ، ۱۳۶۸
- ۴۳ - کاشانی ، نور الدین محمد بن مرتضی ، تفسیر المعین ، تحقیق حسین در گاهی و سید محمود مرعشی ، قم ، کتابخانه آیت الله مرعشی ، بی تا
- ۴۴ - لاهیجی ، محمد بن علی شریف ، تفسیر لاهیجی ، تهران ، نشر داد ، ۱۳۷۶
- ۴۵ - مصطفوی ، حسن ، التحقیق فی کلمات القرآن ، تهران ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، ۱۳۶۰
- ۴۶ - میدی ، ابو الفضل ، کشف الاسرار و عده الابرار ، تهران ، امیر کبیر ، ۱۳۶۳
- ۴۷ - کلینی ، محمد بن یعقوب ، کافی ، بیروت ، دارالضواء ، ۱۳۷۱
- ۴۸ - کاشانی ، ملا فتح الله ، منهج الصادقین ، تصحیح مرحوم علی اکبر غفاری ، تهران ، اسلامیه ، ۱۳۴۶
- ۴۹ - مجلسی ، محمد باقر ، بحار الانوار ، بیروت ، مؤسسه وفاء ، ۱۴۰۳

- ۵۰ - مشهدی، میرزا محمد، کنزالدقائق و بحر الغرائب، قم، جامعه مدرسین، بی تا
- ۵۱ - مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۶
- ۵۲ - همو، الامثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، قم، مدرسه امام علی (ع)، ۱۴۲۱
- ۵۳ - ملکی میانجی، محمد باقر، بدیع الکلام فی تفسیر آیات الاحکام، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۰
- ۵۴ - المراغی، احمد مصطفی، تفسیر المراغی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸
- ۵۶ - نحاس، ابی جعفر، معانی القرآن، تحقیق محمد علی صابونی، عربستان سعودی، جامعه ام القرى، ۱۴۰۰

Archive of SID